

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ԱՆԴԺԵՅ ՊԻՍՈՎԻՉ (Լեհաստան)

ՀԱՅԱՏԱՌ ԼԵՂԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

Հայտնի է, որ հայերեն տառերը հաշտությունից կիրառվել են արևելյան մի շարք լեզուներով (թուրքերեն, պարսկերեն, ղփչաղերեն, վրացերեն և այլն) գրելու համար և առանց լրացուցիչ նշանների կարողացել են արտահայտել հայերենից, ինչպես և միմյանցից միանգամայն տարբերվող այդ լեզուների հնչյունները:

Պատմության երկարատև փորձություններում փայլուն քննություն բռնած այդ այբուբենը կիրառվել է նաև արևմտասլավոնական լեզվախմբին պատկանող լեհերեն լեզվով գրելու համար և այժմ մեզ են հասել բազմաթիվ լեհերեն վավերագրեր՝ գրված լեհերի համար անհասկանալի նշաններով՝ 1600 տարի առաջ ծնված մեծ Տարոնացու հորինած տառերով: Դրանք գալիս են կրկին անգամ վկայելու մերոսլյան այբուբենի կատարելության, բացառիկ ճկունության ու կիրառման մեծ հնարավորությունների մասին:

Մեր խնդիրն է ընդհանուր մի ծանոթություն տալ ուշադրավ այդ փաստաթղթերի, նրանց առաջացման հանգամանքների և այն մասին, թե ինչպես են մերոսլյան տառերը արտահայտում լեհերենի հնչյունները: Եթե մասնագետների, առաջին հերթին լեհ լեզվաբանների, լեհերենի պատմական քերականությունն ուսումնասիրողների մոտ հետաքրքրություն արթնանա գեպի այդ հայատառ լեհերեն վավերագրերը և սկիզբ դրվի նրանց բազմակողմանի ու խոր քննությանը, ապա ներկա հաղորդման հեղինակները հասած կլինեն իրենց առաջադրած նպատակին:

Լեհահայ գաղութներից ձեռագիր շատ մատյաններ ու վավերագրեր են պահպանվել: Ձեռագրերը գլխավորապես հայերեն են: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ լեհահայոց ճնշող մեծամասնությունը մոռացել էր մայրենի լեզուն, այնուամենայնիվ նրանց մոտ չէր դադարում հայերեն ձեռագրերի ստեղծման գործը. դրան նպաստում էր հայախոս առանձին համայնքների ու անձանց ներկայությունը այդ գաղութներում, ինչպես և այն, որ կաթոլիկություն ընդունելուց հետո էլ եկեղեցական արարողությունների լեզուն մնում էր հայերենը: Սակայն այդ գաղթավայրերում ստեղծված լեզվական կացության վերաբերյալ ավելի հստակ պատկերացում տալիս են վավերագրերը, որովհետև գրված են նրանք հիմնականում այն լեզվով, որը հասկանալի է եղել հայ բնակչությանը:

Որպես կանոն լեհահայոց հնագույն վավերագրերը հայերեն են: Բայց ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար, մայրենի լեզուն մոռացվում է, նրա տեղը սկզբում գրավում է ղփչաղների (պոլովցիների) լեզուն, իսկ այնուհետև լեհերենը: Բնականաբար այդ ժամանակ էլ փոխվում է վավերագրերի լեզուն,

հայերը սկսում են գրել ղփչաղերեն, իսկ հետո՝ լեհերեն, բայց երկու դեպքում էլ Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած տառերով:

Լեզվական այս տարօրինակ կացությունն իրական պատկերը հրաշալի կերպով արտացոլում են ուկրաինական Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի XVI—XVII դարերի արձանագրությունները. նրանց հնագույն մասը՝ 1559 թ. մինչև 1575 թ. գրված է հայերեն: Այնուհետև XVI դարի վերջին քառորդից սկսած ղփչաղախոս հայերը կարողանում են վարչական մարմնին պարտադրել իրենց լեզուն, ուստի և արձանագրությունները կազմված են ղրփչաղերեն, բայց միշտ մեսրոպյան տառերով: Այդպես շարունակվում է նաև XVII դարում: Հայերեն և ղփչաղերեն կազմված արձանագրությունների մեջ երբեմն հանդիպում ենք հայատառ լեհերեն արձանագրությունների, որոնք կազմված են այս կամ այն հարցով դատարան դիմած լեհերի և լեհախոս հայերի թելադրանքով: XVII դարի կեսերից սկսած լեհերեն արձանագրությունների քանակը շատանում է և դառնում գերիշխող՝ ղփչաղերենի համեմատությամբ, կամաց-կամաց վերջինս մղվում է հետ՝ հիմնովին զիջելով իր տեղը լեհերենին:

Նույնը կարելի է ասել նաև լվովի հայության պաշտոնական փաստաթղթերի մասին: Օրինակ, Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում 441 համարի տակ պահվող լվովահայոց ամուսնական դաշնագրերի մատյաններից երևում է, որ սկզբնական շրջանում գրանցումները կատարվել են հայերեն (հայերեն հնագույն գրանցումը կատարված է 1572 թ. հունվարի 17-ին)¹: Մնացած արձանագրությունները հայատառ ղփչաղերեն են: Մատյանի շարունակությունը, որ պահվում է նույն մատենադարանում 447 համարի տակ և պարունակում է 1643—1667 թվականներին կազմված արձանագրությունները, նույնպես ղփչաղերեն է, բայց վերջում արդեն լեհերեն՝ հայերեն տառերով²:

Լվովահայոց մկրտությունների մատյանում հայատառ ղփչաղերենից անցումը լեհերենի կատարվել է 1681 թ., բայց ի տարբերություն նախորդ մատյանի, լեհերենն այստեղ այլևս հայատառ չէ: 1690 թվականից մինչև 1720 թ. արձանագրությունները կազմված են լատիներեն³, այսինքն այն լեզվով, որով ընդունված էր Լեհաստանում կազմել բոլոր նմանօրինակ փաստաթղթերը: Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում պահվում են հայատառ լեհերեն ուրիշ նյութեր ևս. օրինակ, № 480 ձեռագրի («Քարոզգիրք թաթարերէն Անտոն վրդ.», մասն Բ, 1661 թ.) վերջում ըստ Հ. Տաշյանի «երկու անկախ թուղթ կայ՝ լեհերէն հայատառ, և թղթեկի մը վրայ նշանակուած է թէ «Զայս բարոզ ասի Կամէնից քաղաքի թվ. Քրիստոսի ՌԶԺԳ (=1713)»⁴: 484 համարը կրող «Աստուածաբանութիւն բարոյական»-ը (1673 թ.) ամբողջովին հայատառ լեհերեն է, ենթադրվում է, որ հեղինակը Տեր Աստվածատուր Ներսեսյանն է⁵: Հայատառ լեհերեն մի քանի մանր թերթեր կան նաև № 503 ձեռագրի («Ժամագիրք», XVIII դար) վերջում⁶:

1 Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց հ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 908—909:

2 Նույն տեղում, էջ 919:

3 Նույն տեղում, էջ 907—908:

4 Նույն տեղում, էջ 955:

5 Նույն տեղում, էջ 959:

6 Նույն տեղում, էջ 974:

Հարկ է նշել, որ լեզվական նմանօրինակ կացություն էր ստեղծվել նաև լեհահայ մյուս գաղթավայրերում՝ Ստանիսլավում, Յազլովեցում, Զամոստյեում, Սնյատինում և այլուր։ Միակ վայրը, ուր հայերենը պահպանվեց շատ երկար, մինչև XX դարը, Կուտի փոքրիկ քաղաքն էր Ստանիսլավի մոտ, ուր հայերը գաղթել էին Մոլդավիայից։

Ինչպես տեսնում ենք, իրենց հայրենիքից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու ապրող տարագիր հայ մարդիկ օտար շրջապատում, ժամանակի ու պայմանների ստիպմամբ մոռանում էին իրենց լեզուն, ազգային դարավոր ավանդությունները, բայց դարմանալի կերպով շէին մոռանում մեսրոպաստեղծ այբուբենը և շարունակում էին, թեկուզ և օտար լեզուներով, օգտագործել այն տասնյակ և տասնյակ տարիներ։

Դարեր շարունակ մայր հայրենիքում հարազատ այբուբենը զինվորի նման պաշտպանում էր հայ մարդուն օտար մշակույթի ներխուժումից, զարգացնում ու հարստացնում նրա որոնող միտքը, թե տալիս խոհերին, երևակայությունը։ Կենարար հարազատ երկիրը ավելացնում էր նրա ուժը, զորավիզ ու նեցուկ դառնում նրան վտանգի պահերին, բայց հեռավոր երկրում, օտար երկնքի տակ, այլազգի և այլալեզու մարդկանց շրջապատում թուլացավ այդ բաշ զինվորի բազկի զորությունը։

Մենք չգիտենք, թե ո՞վ էր այն հայը, որն առաջին անգամ գրիչ վերցրեց և մեսրոպյան տառերով գրեց լեհերեն բառեր։ Լեհահայոց գիտնականների ստեղծած զփշաղերենի քերականության դասագրքերն ու բառարանները ցույց են տալիս, որ այդ լեզվի ուսուցման հարցերին լուրջ ուշադրություն է նվիրվել, ստեղծվել են հատուկ սկզբունքներ այդ լեզվով շարադրելու, հնչյունները տառագարձնելու համար, որոնց և հետևել են հայատառ զփշաղերեն մեզ հասած բազմաթիվ բնագրերի հեղինակները։ Հավանաբար, նմանօրինակ ձեռնարկներ եղել են նաև լեհերենի համար, սակայն նրանցից ոչ մի հատ, որքան մեզ հայտնի է, չի պահպանվել։

Մինչև վերջերս տարածված էր այն կարծիքը, որ XVII—XVIII դդ. լեհահայ նշանավոր բառարանագիր ու փիլիսոփա Ստեփանոս Ռոշքան հեղինակ է նաև լեհ-հայերեն և հայ-լեհերեն բառարանների⁷, սակայն լեհ արևելագետներ պրոֆ. Յան Ռայխմանի, դոկտոր էդուարդ Տրիյարսկու և հայագետ Կազիմիր Ռոշքոյի 1963 թ. ապրիլ ամսին Վարշավայում հրատարակած ուսումնասիրությունից երևում է, որ հայ-լեհերեն բառարանը ստեղծվել է բավականին ուշ՝ XIX դարում և նրա հեղինակն է ոմն Մոշորո, որն ընդօրինակել է Ստեփանոս Ռոշքայի հայ-լատիներեն բառարանը և այն հիմք ընդունել իր գործի համար⁸։

Հայատառ լեհերեն բնագրերի նախնական ուսումնասիրությունը բերեց մեզ այն համոզման, որ նրանց հեղինակները լիովին տիրապետել են լեհերեն լեզվին և, օգտագործելով մեսրոպյան տառերը, ղեկավարվել են մի որոշակի սկզբունքով։ Թե ինչպե՞ս են արտահայտում հայերեն տառերը լեհերենի հրնչյունները աշխատել ենք տալ 2 օրինակով, որոնցից առաջինը դատական ար-

⁷ Sadok Barącz, Żywoty sławnich ormian w Polsce, Lwów, 1856, էջ 283, տե՛ս նաև «Ստեփանոս Ռոշքա» հոդվածը «Բազմազեպում», 1885, էջ 247։

⁸ Jan Reychman, Edward Tryjarski, Z leksykografii ormian polskich XVII i XVIII w., „Przegląd orientalistyczny”, 4 (40), Warszawa, 1962, էջ 476. Kazimierz Roszko, Ormianie Polscy jako autorzy słowników ormiańskich, նույն տեղում, էջ 481։

ձանագրություն է՝ վերցված հայատառ լեհերենի հիմնական սկզբնաղբյուրից՝ Կամենիցյան դատարանի մատյաններից⁹, մյուսը կրոնական մի բանաստեղծություն է, միակ հայատառ լեհերեն նյութը, որ գտնվում է Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանի՝ Կամենիցից այնտեղ տարված հայկական ձեռագրերից մեկի մեջ¹⁰:

Առաջինի թվականը հայտնի է՝ 1573 թ., երկրորդը, ըստ երևույթին, գրված է XVII դարի կեսերին: Արձանագրությունը կազմված է ընդունված տրաֆարետով, որով գրվում էին թե՛ հայերեն և թե՛ ղփչաղերեն նմանօրինակ վավերագրերը: Որպես կանոն սկզբի մասը, ինչպես և թվականը և թվերը, հայերեն են, մնացածը՝ լեհերեն:

Ստորև բերում ենք այդ բնագրերը, նրանց հայերեն թարգմանությունը և տառադարձությունը՝ լատինական այբուբենով:

Ա. բնագիր

Հայոց թվ. ՌԻԲ (1573), բօ սվենցէ սվենդի հակնիշքէ բօնեծեալէք պլիսքիյ: Ի Հարպետ վոյթին առչևն, որ էր Թորոսին տեղն, և իւր դատաւորացն՝ Սարգիս ման[կտաւազ], Տեմեան և այլոցն:

Բրէտ սօնտէմ նինէյշիմ սղանուշի օպլիշնէ օրաթրօնիյ Հանուս Պէլէր, քղուրիյ հադ բլէնի բօթէնդէմ սլանիխ բանուվ նա իմէ Պարթլայ Շէմպէքայ ի Հանուսայ Լէխդէմբերկրայ, մեշչան ի քուպցով քրաքովսքիյ, բովոտնա սղրօնայ զեանիյ սղրօնի: Այ տրուկայ սղրօնայ նա իմէ Հարպետ Քօսդովից օրմենին ի մեշչանին քամէնէցքիյ: Պետօնցրյ զտրօվիյ նա ցելէ ի նա ումսլու տօպրօվոլնէ ի հալնէ զեզնալ սամ նա սէ իմուվիլ իծ հագեսմի վիննի սրուլեշնէ նա իմէ զՀօլուպէմ զԱզսէնդօվիցէմ օրմենինէմ քամէնէցքիմ բանում քրաքօվեանում վշշիյ նամենօնիմ զլօթիխ ԳՃԾԶ (356) Ֆլորին ի կրոշ ԺԾ (15) բևնեկօ ի սրբաւետլիվեկոյ տլուկու, զոժտիյ զլօթիյ բօ Լ (30) կրոշ լիշօնց:

Գետի հա Հարպիթ վշշիյ օրիսանիյ նէ պետնոսցի սեշօնեկոյ Հօլուպայ բօտնիմամ դաքօվօն սումեէ նա սեէ վշիսդքօն ի ուշինիլէմ ուկօտէ զբրբեշօնէմ Հանուսէմ զբլէնի բօթէնդէմ, վշշիխ օրիսանրխ բանուվ զրմ զբօսօպէմ օբօլօ դաքօվրյ սումէ ժէ մամ տացի դարլացից բանու Պարթլովի ի Հանուսօվի թօլարիշօվի եկօ: Բլիսքոյ բրիշիլիյ նա Ծառասլավսքիյ հարմարք նա ծեն բաննր Մարիյի Զելնեօն զլօթիխ ԳՃԾԶ (356) ի կրոշ ԺԾ (15) պեզ շելաքիխ ֆանդուվ կօթօվիմի բինենձմի բօլսքիմի, պեզ օտվլօքի շելաքիխ շքուտ ի նաքլատուվ բրանիխ:

Այ Հարպետ զախովալ զրծ սոպէ ումոցնոսցի դաքօվիյ սրբաւր տօ բրիեաղտու բրիբեշօնեկօ Հօլուպայ:

Ա. բնագրի թարգմանությունը

Ներկա դատարանի առչե կանգնեցին անձամբ մի կողմից հայցվորը՝ հոգաբարձու Հանուս Պելերը, որը կրակովցի քաղաքացիներ և վաճառական-

⁹ Центральный Государственный исторический архив Украинской ССР, ф. 39, оп. 1, ед. хр. 8, էջ 26բ:

¹⁰ Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան հանրային գրադարան, հայերեն ձեռագրերի հավաքածու, հին շարք, ձեռագիր № 27:

ներ՝ պան Պարթեյ Շեմպեքի և Հանուս Լեխդեմբերկերի հավատարմատարն էր, և մյուս կողմից՝ Կամենիցի քաղաքացի Հարպետ Քոսզովիչ անունով հայր՝ Լինելով առողջ մարմնով և մտքով, կամավոր կերպով և բացահայտորեն Հարպետ Քոսզովիչը հայտարարեց, որ ինքը կամենիցացի հայ Հուլուպ Ագսենդովիչի հետ միասին վերոհիշյալ կրակովցի պաներին ունի արդար պարտք՝ 356 ոսկե ֆլորին և 15 գրոշ, ամեն ոսկե [դրոսին] հաշվելով 30 գրոշից:

Ուրեմն ես՝ վերը հիշատակված Հարպետս, հիշյալ Հուլուպի բացակայության պատճառով, վերցնում եմ ինձ վրա այդ ամբողջ գումարը և համաձայնվում եմ վերոհիշյալ պաների հավատարմատար Հանուսի հետ այդ գումարի շուրջը, որ պետք է վերադարձնեմ շուտով՝ Յարոսլավի տոնավաճառի [ժամանակ] կույս Մարիամի [տոնի] օրը, լեհական կանխիկ դրամով՝ 356 դրոսի և 15 գրոշ, առանց որևէ հետաձգման և դատական ծախսերի:

Իսկ Հարպետը իրեն վերապահեց այդ գործի իրավագորությունը, մինչև հիշատակված Հուլուպի վերադարձը:

Ա. բնագրի տառադարձությունը

... bō svenčē svendi eakniškē ponecealēkh pliskhiy...

Brēt sōntēm ninēyšim sdanuvši ōpličnē ōbathrōniy Hanus Pēlēr, khduriy esd blēni bōthēndēm slawnix banuv na imē Barthlay Šēmpēkhay i Hanusay Lēxdēemberkray, meščan i khupçov khrahovskhiy, bovuṭna sdrōnay zetniy sdrōni. Ay trukay sdrōnay na imē Harpet Khōsdoviç ōrmenin i meščanin khamēnēçkhiy petonçəy ztrōviy naçelē i na umslu tōprovolnē i eavnē zeznal sam na sē i muvil iž esdesmi vinni sbuleçne na imē zHōlupēm zAgzēndōviçēm ormeninem khamēnēçkhim banum khrahoveanum vššiy namenōnim zlōthix GĀCZ (356) florin i kroš ŽE (15) bewnekō i sbrawetlivekoy tluku, gožtiy zlōthiy bo L (30) kroš liçōnç.

Deti ea Harpith wššiy ōbisaniy nē petnosçi řeçōnekoy Hōlupay bōtnimam dakhōvōn sumeē na seē všisdkhōn i uçinilēm ukotē zbřireçōnēm Hanusēm zblēni bōthēndēm, vššix ōbisanaç banuv dām zbōsōbēm ōkhōlō dakhovəy sumē žē mam taçi zablaciç banu Parthlovi i Hanusovi thovarišovi ekō. Bliskhoy brišhiy na Eafaslavskhiy earmarkh na cen bannə Mariyi Zelneōn zlōthix GĀCZ (356) i kroš ŽE (15), pes šelakhix fanduv kōthōvimi binencmi bōlskhimi, pez ōtvlōkhi šelakhix škhut i nakhlatur bravnix.

Ay Harpet zaxoval dəž sopē umocnosçi dakhōviy sbrawə to briçaztu brireçonekō Hōlupay.

Բ. բնագիր

Դիօյա չեհուց խվալա նաշ վեչնի բանիկ
 Նա վեչնէ չասի նիկդ նեուստանև
 Դուպիև տդիս տաիևմ դվօիսքէմ դիխ լուտդի
 Բօբլօնի ի բենէ մի դվօի սլուծդի
 Տղենբույօնց վէչնև դվէի վէլմօժնօսցի

Զա դէն տար զացնի դվէի վշէխմօցնօսցի
 ժէս սև տարովալ նամ նից նեկօդնիմ
 Վդիմ սաքրամէնցն դօպև բօտօպնիմ
 Ռաշիլէս դօտաց վդաքևի օսօպիէ
 Տլա նաս կրժէշնիքով նեֆօլկույօնց սօպև
 Ցեալօ դվէ սվենդէ ցօ քրիժօվալի
 Ի քուլ վ նախսվենչօ քոքօ քրշիլալի
 Բրժիշէրշի նա սվատ բան վէշնի խվալի
 Ուժիլէս վելէ նրնժի նեմալի
 Տալէս սև բօդի գվելքի միլօսցի
 Նա մէնքի սրօկև պէզ գվէի լիդօսցի
 Վսդէմ բույօնց դասև տօ խվալի վեշնևի
 Զօսդավիլէս նամ դէն դօտար զացնի
 Նա դօ մի բադրշօնց վդիմ Սաքրամէնցն
 Զբօցևիսօ վելքօ սէրցն նամ բօսցէ
 Դօպև մի պօժև դէրազ սրեվամի

Բրզէտ դիօ սվադօսցիօ նիսքօ բատամի

Բ. քնագրի քարգմանությունը

Ո՛վ մեր հավերժական տեր, ըն պատիվը և ըն փառքը թող շվերչանա եր-
 քեր: Տալիս ենք քեզ այսօր մենք, ծառաները ըն, զորքիդ հետ բոլոր, ողջույն-
 ներ և երգ՝ հավիտենապես շնորհապարտ լինելով ըն պատվավորությանը՝
 ամենակարողությանդ այս ազնիվ բնծայի համար: Մեզ՝ անարժաններին սվի-
 րեցիր քեզ նման այս խորհուրդը: Բարեհաճեցիր մնալ այդպիսի վիճակում
 մեզ՝ մեղավորներին համար, առանց խղճալու ըն սուրբ մարմինը, որ խաշել
 են և ամենասուրբ արյունը, որ հեղել են: Աշխարհ գալուց հետո, հավերժ փառ-
 քի տեր, շատ թշվառություններ ապրեցիր: Քո քրտինքը տվեցիր մեժ սիրուց
 [դրդված] խիստ տառասպանքներին՝ առանց քեզ խղճալու: Իսկ հավերժական
 փառքի հասնելիս թողեցիր մեզ այս ազնիվ բնծան: Երբ ներկա խորհրդավորու-
 թյան մեջ տեսնում ենք այդ, մեր սիրտը ոգևորվում է մեժ սիրտանքով: Քեզ,
 ո՛վ աստված, մենք այժմ երգում ենք, ըն պայծառափայլության առջև խոնարհ
 երկրպագում:

Բ. քնագրի տառադարձությունը

Dvōya česę xvala naš večni banie
 Na večnē časi nieγ neustane
 Dōpie t is tatiem zvōiskhēm dix iutzi
 Bōkhlōni i benē mi dvōi sluc i
 Tzenkhuyonę vēčne dvēy vēlmōžnōsči
 Za dēn tar začni dvēi všēxmōcnōsči
 Žēs se taroval nam nię nekōdnim
 Vdim Sakhramēnče dōpe bōtōpnim
 Račilēs zōstaę vdakhei ōsōpiē

Tia nas kržēšnikhov nefōlkuyōnç sōpe
 Çealō dvē Svendē çō khrižōvali
 I khřēv naisvenšō khdōrō bršēlali
 Bržišētši na svat Ban vēčni xvali
 Užilēs velē nānci nemali
 Talēs se bōdi zvelkhi milōsçi
 Na mēnkhi srōke pēz dvēi lidōsçi
 Vsdēmbuyōnç zase to xvali večnei
 Zōsdavilēs nam dēn dō tar zaçni
 Na dō mi badršōnç vdim Sakhramēnçe
 Zbōçexō velkhō sērçē nam rōsçē
 Dōpe mi Pōžē dēraz sbevami

Brzēt dvo Svadlōsçō niskhō batami

Թեև լեհերենի և հայերենի հնչյունական սխտեմները արմատապես տարբերվում են միմյանցից, բայց հայոց այբուբենը իր հարստությամբ կարողանում է տառադարձել լեհերեն լեզուն:

Ահա թե ինչով են տարբերվում հնչյունական այս սխտեմները: Լեհերենի պայթական բաղաձայնների երկաստիճան սխտեմի դիմաց հայերենն ունի եռաստիճան սխտեմ: Բացի ձայնեղներից հայերենում հանդիպում ենք խուլ և խուլ շնչեղ բաղաձայններ, մինչդեռ լեհերենում՝ միայն խուլեր: Ստացվում է շնչեղ բաղաձայններ հաղորդող տառերի մի ավելորդ շարք, այն է՝ փ, ֆ, ց, շ, ք, որոնց համապատասխանը լեհերենում չկա: Մյուս կողմից հայկական այբուբենը չունի նշանադրեր փափուկ բաղաձայնների համար, որոնցով հարուստ է լեհերեն լեզուն (p', b', f', w', k', g', dz', s', z', m', n'): Ճիշտ է, որ լեհերենը մի շարք փափուկների համար (p', b', m', f', w', k' g') առանձին նշանադրեր չունի և հաղորդում է նրանք i (i) տառի օգնությամբ: Այս i-ն դրվում է տառից հետո և կորցնելով ձայնավորի իր արժեքը հանդիսանում է միայն փափուկության նշան:

Վերը բերված բնագրերի մեջ բաղաձայնների փափուկությունը մեծ մասամբ չի նշվում, օրինակ նամենոնիս (բնագիր Ա) — namienionym, ծեն (Ա) — dzień, կամ նշվում է «և» տառի միջոցով (ա-ից, օ-ից առաջ)՝ քրաքովհանում (Ա) — krakowianom, ցիալօ (բնագիր Բ) — ciało: Միայն Բ բնագրում նկատվում է փափուկ և կոշտ բաղաձայնների տարբերումը e ձայնավորից առաջ: Մեծ կանոնավորությամբ տառադարձության հեղինակները փափուկ բաղաձայնից հետո գրում էին «և», իսկ կոշտից հետո՝ «է», օրինակ դօպե (Բ) — tobie, սաքրամենցե (Բ) — sakramencie, դվէյ (Բ) — twej, դէն (Բ) — ten և այլն: Այս օրենքը խախտված է մի քանի դեպքերում: Բառավերջում (է)-ն տված է «և»-ի փոխարեն, օրինակ բօսցէ (Բ) ros'cie, բենէ (Բ) — pienie: Այս անհետևողականությունը պետք մասամբ վերագրել գրաբարի ուղղագրության ազդեցությանը:

Բոլոր պայթական բաղաձայնները տառադարձվում են ըստ արևմտահայերենի արտասանության, այսինքն ձայնեղ են պ, տ, կ (= b, d, g), իսկ խուլերին համապատասխանում են երկու շարքեր. բ, դ, գ (= p, t, k) և ֆ, ք (= th, kh): «Փ»-ն երբեք չի հանդիպում: Երբեմն այս օրենքն էլ խախտված

է: Օրինակ «զօստաց» (Բ) — zostac' բառի մեջ սպասելի «զ»-ի փոխարեն ունենք «տ», դուցն գրաբարի ուղղագրութեան ազդեցութեամբ:

Ք-ն սովորաբար գրվում էր բաղաձայնական խմբերի մեջ, (բօքլօնի (Բ) — pokłony, շքուտ (Ա) — szko'd, սլլիսքիլ (Ա) — bliski): Միայն «Աղսէն-դօլից» ազգանվան մեջ ունենք գ-ն: Բացի դրանից ոչ մի օրինք չի պահպանում «դ» և «ք», «դ» և «թ» տառերի կիրառման հարցում: Նույնիսկ նույն բառերում լինում է տարբեր ուղղագրություն, օրինակ Հարպետ-Հարպիթ (Ա): Այս անհետևողականությունը նկատվում է ոչ միայն լեհերեն, այլև հայերեն կազմված նյութերի մեջ, երբևէ նույն օրը, նույն մարդու կողմից գրված արձանագրության մեջ կարելի է տեսնել միևնույն անունները՝ տարբեր ուղղագրությամբ. օրինակ Սաղուլա-Սաքուլա, Բբօբօբ-Փբօբօբ, Անդրիլ-Անտրիլ և այլն¹¹:

Արևմտահայերենի աֆրիկատները պայթականների նման ենթարկվել են տեղաշարժի և հին խուլերը՝ «ծ» և «ճ» դարձել են ձայնեղ: Դրա համար էլ մեր բնագրերում լեհերենի ձայնեղ աֆրիկատները ճZ (սուլական) և ձZ (շչական փափուկ) հիմնականում տառադարձվում են «ծ» տառի օգնությամբ, օրինակ նրնծի (Բ) — nędzy, բինենծմի (Ա) — pieniądze, ընդ սրում ձZ հնչյունի փափուկությունը նշվում է հաջորդ «և» տառի միջոցով. «ևա» կապակցության մեջ, օրինակ բօնեծեալէք (Ա) — poniedziałek:

Բացի այդ սովորական տառադարձությունից հանդիպում ենք նաև ձZ և ձZ-ի փոխարեն «ազ» և «ծզ» բառախմբերը, օրինակ սլուծղի (Բ) — studzy, ազիս (Բ) — dziś, լուաղի (Բ) — ludzi: Այդ պետք է բացատրել լեհերենի ուղղագրության բացահայտ ազդեցությամբ:

Սուլ Ը-ն (սուլական) և Ը-ն (շչական փափուկ) տառադարձվում են «ց»-ով:

Կոշտ ԸZ-ին միշտ համապատասխանում է չ-ն, օրինակ օպլիչնէ (Ա) — oblicznie, մեշչանին (Ա) — mieszczanin և այլն:

Սուլական s և շչական փափուկ ś պարզ հնչյունները, թեև միշտ ս-ով գրված տարբերվում էին մասամբ միայն Բ բնագրում «և» և «է» տառերի տարբեր կիրառմամբ, օրինակ սև (Բ) — się, սէրցէ (Բ) — serce, սակախ բուլոր մնացած դեպքերում ունենք «ս» առանց փափուկությունն արտահայտելու (սրօկե (Բ) — srogię, ժէս (Բ) — żeś, տալէս (Բ) — dałeś, սրեվամի (Բ) — śpiewamy, չեսց (Ա) — cześć և այլն):

Կոշտ sz-ին համապատասխանում է շ-ն (մեշչանին (Ա) — mieszczanin, կրոշ (Ա) — grosz և այլն):

Չայնեղ z (սուլական) և ż (շչական փափուկ) տառադարձվում են գ-ով (զացնի (Բ) — zacny, զելնեօն (Ա) — zielną):

Շչական կոշտ ż-ն գրվում է «թ», օրինակ ժէ (Ա) — że, գոծաիլ (Ա) — każdy, ուծիլէս (Բ) — użyłś և այլն:

«Ծ»-ի նման արտասանություն է ունեցել փափուկ «բ»-ն (ř): Ժամանակակից լեհերենում սա նույնացել է Ժ-ի (Z) հետ և գրվում է «TZ»: Բայց XVI դարի լեհերենում արտասանությունն անցման վիճակում էր և ř-ն հընչում էր որպես շփական բ, ինչպես օրինակ արդի չեխերենում: Այս երևույթն ակնհայտ կերպով արտացոլվում է մեր բնագրում: Ա. բնագրում բուլորովին

¹¹ Տե՛ս ЦГИА Украинской ССР, ф. 39, оп. 1, ед. хр. 8, էջ 51ա, 41ա, 59ա:

չի նկատվում փոփոակ բ-ի տարբերությունը կոշտից: Մինչդեռ Բ բնագրում ի հայտ է գալիս ավելի նոր, շփական արտասանությունը, որ նշվում է բ-ից հետո գրված «ժ» կամ «շ» տառի միջոցով, օրինակ կրժէշնիքով (Բ)—grzeszniko'w, բրժիշէտշի (Բ)—przyszedłszy, բրշէլալի (Բ)—przelali: Միայն «քրիժովալի» բառում չի նշվում շփականությունը, զուցե հաջորդ ժ-ի պատճառով: Ա բնագրի մեջ միշտ ունենք արդպիսի դեպքերում միայն «բ», օրինակ բրէտ (Ա)—przed, բրիրեչօնեկօ (Ա)—przyrzeczonego, թօվարիշովի (Ա)—towarzyszowi:

Սովորական „r“-ն տառադարձվում էր անհետևողականորեն մերթ բ-ով, մերթ ա-ով, օրինակ Ա բնագրում սղրօնալ—strona, հառասլալսքիլ—jarasławski, Բ բնագրում՝ աաչիլէս—raczyłeś, բօսցէ—roście, քոէվ—krew:

Թե փոփոակ l-ն, որը նոր լեհերեն լեզվի մեջ դարձել է միջին, թե կոշտ l-ն տառադարձվում են միշտ l-ով, օրինակ սլաւնիխ (Ա)—sławnych, վելէ (Բ)—wiele, շելաքիխ (Ա)—wszelakich, խվալա (Բ)—chwała և այլն:

Շատ նման է m և m', n և n' ճնշյունների տառադարձությունը: Առաջին երկուսը գրվում են մ-ով (մեշչանին (Ա)—mieszczanin, մամ (Ա)—mam): Երկրորդ զույգին համապատասխանում է «ն»-ն, օրինակ նամենօնիմ (Ա)—namienionym, ծեն (Ա)—dzień: Փոփոակությունը նշվում է Բ բնագրում, հաջորդ e ճնշյունի համար հայկական «է» և «ե» տառերի տարբեր կիրառմամբ (տե՛ս վերը):

Այս վերաբերում է նաև ֆ և վ (ւ) տառերի ուղղադրությանը: Ֆ-ն ճրշտորեն համապատասխանում է լեհերեն f-ին, օրինակ ֆանդով—fantów, իսկ ձայնեղ w-ն տառադարձվում է թե վ-ով, թե u-ով, օրինակ սլաւնիխ (Ա)—sławnych, հալնէ (Ա)—jawnie, սրրաւեալիվիկոլ (Ա)—sprawiedliwego:

Ետնալեզվալին շփական խուլ ճնշյուն ch-ն հաղորդվում է խ-ով (խվալա (Բ)—chwała, զլօթիխ (Ա)—złotych): Միայն «նիեղ» բառում ունենք անսպասելիորեն ձայնեղ «ղ»:

Կոկորդալին «հ»-ին, որը հանդիպում է լեհերենում միայն փոխառությունների մեջ, համապատասխանում է «հ»-ն, օրինակ Հարպետ (անուն), Հօլուպ (անուն, ուկր. ГОЛУБЬ):

Չայնորդ „j“-ն նշվում է «ե» (ձայնավորից առաջ) և «ի» կամ «լ» տառերի միջոցով: Բնագրերից մեկում (Ա) ունենք «ե» օրինակ եա (Ա)—ja, հալնէ (Ա)—jawnie, բրիեազուու (Ա)—przyjazdu, իսկ փակ վանկում՝ «լ» (նիւէլշիմ (Ա)—niniejszym): Բ բնագրի մեջ բառամիջում լինում է «լ», օրինակ դվօլա (Բ)—twoja կամ «ի»՝ տալիմ—dajem:

Անցնենք ձայնավորներին: Այստեղ ևս հայերենի և լեհերենի սխառմաները չեն համընկնում: Լեհերենը ի տարբերություն հայերենից ունի ռնգալին ձայնավորներ՝ ɛ, ɶ: Ռնգալին «օ»-ն (լեհերեն գրված ɶ) Ա բնագրում սովորաբար տառադարձվում է -օն, օրինակ սօնտէմ—sądem, լիչօնց—licząc, դաքօվօն—takową: Բ բնագրերը բառամիջում ունի «օն», օրինակ բադրշօնց—patrzac, իսկ բառավերջում՝ մաքուր «օ», օրինակ վելքօ—wielką, դվօ—twą: Դրանով ավելի է մոտենում լեհերենի իրական արտասանությանը, որովհետև ռնգալին ճնշյունները պալթական բաղաձայններից առաջ արտասանվում են որպես on, en, իսկ բառավերջում կարող են կորցնել ռնգալնությունը և վերածվել մաքուր o-ի, e-ի: Մեկ դեպքում միայն ɶ-ին համապատասխանում է «ու»՝ սղանուվշի (Ա)—stanąwszy, որը ևս կարելի է բացատրել իսկական արտասա-

նությամբ: Այս բառում շփական W-ից առաջ ք չի դառնում «ոն» և նրա արտասանությունը մոտենում է ավելի նեղ «u»-ին (լեհ.):

Զուգընթաց զ-ի համար բառամիջում ունենք թե «են» և թե «էն» կամ նույնիսկ «ըն»՝ ավինցէ (Ա.)—święcie, մէնքի (Բ.)—męki, նընծի (Բ.)—nędzy, իսկ բառավերջում՝ «և», «է» կամ «եէ»՝ սև (Բ.)—się, սեէ (Ա.)—się, իմէ (Ա.)—imię, սէ (Ա.)—się:

Հին լեհերենի նեղ é-ի դեմ ունենք տարրեր ձևեր՝ «ի(լ)», «ը(լ)», «ևի», օրինակ վէչնի և վեչնի (Բ.)—wiecznej, դաքովիլ և դաքովըլ (Ա.)—takowój:

Նման խառը տառադարձությունը նշվում է նաև լեհ. y ձայնավորը, որը չի հանդիպում հայերենում. օրինակ «ի»—վշիադքոն (Ա.)—wszystką, չասի (Բ.)—czasu, ևսդեամի (Ա.)—jestesmy, «իլ»—զարովիլ (Ա.)—zdrowy, «ը»—սրբաւր (Ա.)—sprawy, «ըլ»—պետոնցըլ (Ա.)—będący:

Լեհերեն i-ն համընկնում է հայերեն i-ին և գրվում է սովորաբար «ի» (վիննի (Ա.)—winni, նից (Բ.)—nic): Երբեմն հանդիպում ենք «իլ»՝ պլիսքիլ (Ա.)—bliski:

Հին լեհերենում կար նեղ o, որի արտասանությունը հետագայում նույնացել է u (լեհ.)—ի հետ և գրվում է հիմա «o»: Ուշագրավ է, որ այս փոփոխության վիայությունն են հանդիսանում նաև հայատառ լեհերեն փաստաթղթերը: Մի բնագրում (Բ) դեռ պահպանվում է «o» արտասանությունը (գրված o կամ n), օրինակ կրժէչնիքով—grzeszników, քորո—która, իսկ Ա բնագիրը բացի «քուպցով»—kupców բառից միշտ ունի ó-ի համար «ու»՝ օրինակ քուրիլ—który, բանով-panow, մուվիլ—mówił, շքուա—szkód: Մյուս կողմից Ա բնագրում վերոհիշյալ ավելի նոր երևույթին դուզանու ունենք ձևեր, որոնք հին են Բ բնագրի համապատասխան ձևերից: Օրինակ փափուկը-ի ուղղագրությունը (տես վերը):

«Օ»-ն տառադարձվում է մեծ մասամբ «ով» սղրոնալ (Ա.)—strona, դվոյա (Բ.)—twoja: Մի քանի դեպքերում հանդիպում է նաև «ո» առանց որևէ օրինաչափության, օրինակ տուրովոլնէ (Ա.)—dobrowolnie, սրբաւետլիվկոլ (Ա.)—sprawiedliwego, տարովալ (Բ.)—darował:

«Ս»-ն (լեհ.) միշտ գրվում է «ու» (տրուկալ (Ա.)—druga, ութիլէս (Բ.)—użyteś և ալլն):

Նեղ a ձայնավորը նշվում է «ու»-ով, օրինակ գոժալիլ (Ա.)—každy:

Սովորական a-ն միշտ «ա»-ով է տառադարձվում, օրինակ զաբլացից (Ա.)—zapłacić, տար (Բ.)—dar և ալլն:

Բնագրերում երբեմն նկատվում է դրարարի և լեհերենի ուղղագրությունների աղբյուրությունը: Գրարարի աղբյուրությամբ է անշուշտ «սղրոնալ» (Ա.)—strona, կամ «սրբաւետլիվկոլ» (Ա.)—sprawiedliwego բառերի վերջին համընկնում և բառավերջի «է»-ն: Մյուս կողմից, Բ բնագրի մի քանի բառերում, լեհերենի ուղղագրության նման, փափուկությունը նշվում է ի-ով, օրինակ բանին (Բ.)—panie: Գրքալին լեհերենի ուղղակի դրադարձություն կարելի է համարել լուտզի (Բ.)—ludzi և «բրդէտ» (Բ.)—przed ձևերը: Այնուամենայնիվ սվյալ բնագրերը հիմնականում հանդիսանում են ոչ թե գրքալին լեզվի, այլ հայերի յսած լեհերենի տառադարձություն:

Հայատառ լեհերեն վավերագրերը, իսկ նրանց մեջ առանձնապես կամենիցյան դատական արձանագրությունները, հայ դադուբի ներքին կյանքի, լե-

հական իշխանությունների հետ հայերի ունեցած հարաբերությունների վերաբերյալ պատմական արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ լինելուց դատ, լեզվական կարևորագույն հուշարձաններ են կենսատանի ծայրամասում բնակություն հաստատած հայ գաղթականների առօրյա խոսակցական լեհերեն լեզվի և լեհերենի պատմական քերականության համար, ուստի անհրաժեշտ է հայ և լեհ գիտնականների համագործակցությամբ իրականացնել նրանց հրատարակությունն ու հիմնավոր ուսումնասիրությունը:

V. P. ГРИГОРЯН, А. В. ПИСОВИЧ (Польша)

ПОЛЬСКИЕ ДОКУМЕНТЫ НА АРМЯНСКОЙ АЛФАВИТНОЙ ОСНОВЕ

(Р е з ю м е)

Армяне, жившие на территории Речи Посполитой в XVI—XVII вв., при составлении документов и в переписке на армяно-кыпчакском (половецком, куманском) и польском языках, использовали месроповские письма. В статье упоминаются польские документы на армянской алфавитной основе и говорится о том, как армянские буквы передают звуки польского языка. Авторы пришли к выводу, что эти документы отлично поддаются расшифровке и переводу.

В качестве образцов в статье приводятся два документа, один из них—акт 1573 г. из протоколов армянского суда г. Каменец-Подольского (находится в Центральном Государственном историческом архиве Украинской ССР в Киеве), другой—стихотворение религиозного содержания из коллекции армянских рукописей Ленинградской публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина (датируется серединой XVIII в.).

В статье даются расшифровки оригиналов вместе с переводами на армянский язык и латинскими транскрипциями. На ряде примеров показывается, что, несмотря на большие фонетические различия между армянским и польским языками, армянский алфавит благодаря своему богатству передает особенности и польского языка.

Польские документы на армянской алфавитной основе представляют значительный интерес для исторической грамматики польского языка. Кроме того, они являются ценными первоисточниками для истории армянских колоний Польши и Украины.

V. P. GRIGORIAN, A. V. PISOWICZ (Pologne)

DOCUMENTS POLONAIS USANT DE L'ALPHABET ARMENIEN

Dans leurs documents comme dans leurs correspondances rédigés en arméno-kiptchak (polovets, coman) et en polonais, les Arméniens résidant, aux XVIe—XVIIe siècles, en territoire de la Reczpopolita, utilisaient les caractères de l'alphabet arménien.

L'article cite des documents polonais en caractères arméniens et nous fait remarquer que les lettres de l'alphabet arménien ont parfaitement rendu les sons de la langue polonaise. Les auteurs de l'article montrent que ces documents sont facilement déchiffrables et qu'ils se prêtent à la traduction.

Sont rapportés en guise d'exemples deux documents: un acte datant de 1573, tiré des protocoles du tribunal arménien de Kaménets-Podolski (document conservé à Kiev, aux Archives historiques centrales d'Etat de la RSS d'Ukraine), et une oeuvre poétique religieuse provenant de la collection de manuscrits arméniens de la Bibliothèque publique Saltykov-Chtchédrine de Léninegrad et datant du milieu du XVIIIe siècle.

L'article reproduit les textes originaux déchiffrés, avec traductions arméniennes et transcriptions latines. Il nous est montré à l'aide de nombreux exemples que l'alphabet arménien réussit à rendre, malgré les différences phonétiques considérables des deux langues, grâce à sa richesse, les particularités de la langue polonaise.

Les documents polonais en caractères arméniens sont d'un intérêt majeur pour la grammaire historique du polonais, en même temps qu'ils sont une source importante de l'histoire des colonies arméniennes de Pologne et d'Ukraine.